

ערביי ארץ-ישראל: גאון ושבר

יעקב שמעוני

תינאית" (החוסיינים); אך גם שאר המפלגות השתדלו, גם ללא ארגון יעיל, לקיים את מחנה הסידרת, ומנהיגיהן הוסיפו להופיע בשמן. חוגים של נוער משכיל ואנשי עסקים ומקצועות חפשיים — שכבה חדשה בציבור הערבי הן מבחינת הגיל והן מבחינת השאיפה לשירוד-מערכות כלשהן, לדרכי ארגון ומלחמה מודרניות — ביקשו אחיזה בניצני ארגונים חדשים: חוגי מוסה עלמי דנו כפעם בפעם בהקמת מפלגה ובהתקשרות עם חוגים דומים בארצות השכנות, וביחוד בסוריה ובלבנון. ה"ליגה לשחרור לאומי" היתה מפלגה קומוניסטית, שנגררה אמנם ברוב המקרים אחרי ההנהגה הלאומנית, אך ביקשה דרך למזג את השקפותיה הלאומניות עם תורתה הקומוניסטית. שני ארגוני פועלים ארציים — "אגודת הפועלים הפלשתינאית", זו ה"ימנית", ו"קונג" רס הפועלים", ה"שמאלית" והקשור עם הקומוניסטים, עשו נפשות בקרב הפועלים הערבים (נוסף על ברית פועלי ארץ-ישראל של ההסתדרות).

גם המוסדות הפוליטיים העל-מפלגתיים היו פרוי בים, ה"משרדים הערביים" ביקשו להפיץ תעמולה ערבית בקרב אומות העולם, ושימשו, אגב, שדה התאמנות לחוגי נוער משכילים, ביחוד מהקשורים במוסד אל-עלמי, "קופת האומה" ניסתה למנוע מכירת קרקעות ליהודים ולרכוש כל קרקע הצפויה למכירה, המפעל הקונסטרוקטיבי" ביקש להשיג אותה מטרה עצמה בדרכים אחרות — על ידי הבראת מצבו המשקי, ההיגייני והחברתי של הכפר הערבי, "בית האיצר" גבה תרומות והטיל מסים לשם מימון פעולותיו של הוועד הערבי העליון, ארגון צבאי, ארגון הנוער הערבי" (שנוצר מתוך איחוד שני ארגונים מתחרים, ה"ג'דה" וה"סותנה") ביקש להעמיד מול ארגון ההגנה של הישוב הערבי כוחות צבאיים מאומנים, ממושעמים ומצויידים כראוי, "ועדות תרם" ציבוריות ניסו להטיל על הציבור את התרמת הסהרות והשירותים של היהודים, קלובים, אגודות וחברות לאין ספור רחשו בכל פינות חייו של הציבור וביקשו לספק צרכיו החברתיים של הערבי הארץ-ישראלי.

בתחום הכלכלי והכספי, שירתו את הערבים שני בנקים לאומיים (נוסף על סניפי בנקים עולמיים) ולהם רשת סניפים בארץ ושכנותיה, תעשייה צעירה הלכה והתפתחה וכבר הספיקה ליסד כמה מפעלים

בנובמבר 1947, כשהנהגתם המדינית של ערביי ארץ-ישראל פתחה בהתקפה המזויינת והמכרעת נגד הישוב הערבי והמדינה העברית המתיסדת, היה הישוב הערבי של ארץ-ישראל ישוב מאורגן במידה ניכרת, בעל מוסדות, מפלגות, חברות ואגודות, בעל חיי כלכלה עשירים ומשרשים, בעל חיים רוחניים פיליציסטיים רועשים על בטאניהם, ויכוהיהם ודבי ריהם, אמנם, בעל טביעת-עין ביקורתית הטיל עוד אז ספק ביעילותם של המוסדות והארגונים הערביים, בעומק שרשיהם בנפשו של הערבי ה"רגיל", בכוח הרצון העומד מאחורי כל אותה קלחת של התארגנות והתגודדות, ובסיכוייו של ציבור זה לעמוד במשכר של ממש.

הנהלת החיים הרתיים-העדתיים של העדה המוסלמית — למעלה מ-90% של הישוב הערבי — היתה בידי המועצה המוסלמית העליונה, אמנם משנת 1937, משגברה התערבותם של השלטונות הבריטיים, ופוטרו חבריה הלאומניים, פסקה זו מלשמש מוסד פוליטי מובהק, קיצוני ולאומני, כאשר היתה בהנהגת חגי אמין-אל-חוסייני, אך הוסיפה להיות מוסד עשיר ורבי כעלים, בעל מנגנון ענף מאוד, גם העדות הערביות הנוצריות טיפחו, נוסף על ארגון הכנסייה-הדתית, מוסדות-ציבור, ועדים ואגודות-עזרה וכיו"ב; ביחוד פעלה בשטח זה העדה היוונית-אורתודוקסית.

מבחינה מדינית היו ערביי הארץ מונהגים בידי הוועד הערבי העליון, אמנם רבים היו החוגים, הסיעות והאישים שקיומו והרכבו של הוועד הנה היו למורת רוחם, מהם שסירבו להישמע להוראותיו ומהם שהת- יאשו מן ההנהגה ומן הפעילות המדינית בכלל, אולם, מכל מקום, מאז שנת 1946 לא העז איש להקים הנהגה יריבה לוועד העליון; ההתנגדות לוועד העליון נתבטאה יותר בפאסיביות ובגישה בלתי-פוליטית מאשר במעשים של ממש, מרכזו של הוועד, כמושב הנשיא, אמין אל-חוסייני, ורוב חבריו, כבר היה איתה שעה בקאהיר, ואחדים מחברי הוועד ישבו רוב הזמן בדמשק ובבירות; אולם, פרט למופתו ועוד שנים מחברי הוועד, היו כולם חפשיים לבוא ולצאת כארץ וביקרו בה רבות וגם קיימו משרדים בירושלים וביפו.

מבין המפלגות הערביות המסורתיות היתה רק אחת פעילה ומאורגנת: המפלגה הערבית הפלש-

מעלה ; האזורים הערביים נתפסו בידי צבאות עברי־הירדן, עיראק ומצרים וניתנו תחת שלטון צבאי (אשר חתם בגישפנקא רשמית וסופית את המצב העגום של הוסר הנהגה ואבדן דרך) ; ערביי ארץ־ישראל הפכו כעתה לאובייקט בלבד למדיניות, הצבאית והפוליטית, של מדינות ערב השכנות. אולם החדשים האלה, הרי גירל לישראל ולמדינות ערב, לא היה בהם עוד כדי לשנות את מצבם של ערביי הארץ מעיקרו : גורלם נחתם, שברונם הושלם, ציבורם נתרסק עוד באפריל.

ג.

נראה שהגיעה השעה לבדוק בדיקה ראשונה את מצבם הפנימי של ערביי ארץ־ישראל עתה, אחרי המבול, מה נותר מכל ארגוניהם ומוסדותיהם, מנהיגיהם ומפלגותיהם, לכללתם והברתם ? מה מחקיים עדיין מתוך התמדה ורציפות, או מתוך נסיון של ביום רציפות ? מה נתרסק כליל ואיננו עוד ? ומה, אולי, מתחדש והולך, ומצמיה ניצנים ראשונים שלאחר־מכול ?

אין ספק כי נשבר כליל יסוד־היסודות : עצם היות ערביי ארץ־ישראל ציבור אחד, יחידה חברתית אחת, לא נקבע היום אם הטיבה זאת נעלמה לעולמים, או שיבוא יום והאברים שנתפרדו יתאחדו מחדש ; כיום אין ספק שחטיבה זו ששמה „ערביי ארץ־ישראל“ אינה קיימת. גם בדיקת מצבם הציבורי־החברתי יש לחלקה איפוא לשלושה ראשים — בהתאם להתפצלותם של שרידי הציבור הערבי הארץ־ישראלי : ערביי ישראל ; הפליטים שבארצות השכנות ; הערבים שנשארו בתלקים הערי־ביים של הארץ. (הפליטים שבעבר־הירדן הם, מכמה בחינות, דרגת־בינים, מאחר שאין הפרדה מוחלטת בינם ובין אלה שנשארו באזורי שכט־מאללה־ירושלים־הברזן).

ד.

בישראל חיים היום כ־165,000 ערבים (כולל דרוזים)⁴. בחייהם יש למצוא אך סימנים בודדים של רציפות והמשך ישיר למה שהיה לפני המבול. ברוב המקרים הלא הופסקה אף הרציפות היסודית, האישית של חיי היחיד הערבי, בעצם רק הערבי הישראלי שהוא תושבו של כפר שלא עזב ולא ברח ונשאר יושב במקומו בשלום במשך כל חדשי המלחמה — רק הוא ממשיך את חייו, ביסודו של דבר, כלשעבר ; וכפרים כאלה — כגון אברגוש (קרית אל־ענב), פריידס ליד זכרון יעקב, הכפר הצירקסי כפר כמא, סחנין ועוד כמה כפרים בגליל המערבי —

⁴ לפי נאום מ. שרת, שר החוץ, בכנסת, ב־15 ביוני

גדולים וחשובים. בהקלאות עסקו הערבים, בצד צורות הגידול המסורתיות, בגידולים קפיטליסטיים־מודרניים כמטעי הדורים ובננות, גידול ירקנות לצרכי השוק, פיתוח הרפת והלול לסיפוק צרכיו של הישוב העיר־רוני (היהודי בעיקרו), וגידולים אלה גרמו לשגשוגן של חברות שיווק, אגודות מגדלים, חברות מימון והשקעה וכיוצא. המסחר היה ער ביותר, ובהלקו הגדול פותח בצורות־ארגון חדשות, לשכות המסחר הערביות היו מן הגופים הציבוריים הערים ביותר. רשת תחבורה ערבית ענפה — קוי אוטובוסים ושירותי טכסי — הקיפה את הארץ כולה.

ארבעה עתונים יומיים — שלושה ביפו („אל־פאע“, „פלסטיין“, „אל־שעב“), ואחד בירושלים („אל־נחדה“) — ומספר לא־קבוע ומתחלף של שבועונים ובטאונים מיוחדים נתנו ביטוי קולני לדעת־קהל ערה — בין אמיתית בין מדומה. ספרים, עתונים וכתבי־עת ממצרים ומן הלבנון נמכרו בארץ במספר רב.

ה.

במשך חדשים מועטים — ומכחינה היסטורית : כן־לילה — השברו, נתרסקו, שותקו החיים השוקקים האלה, לא כאן המקום לבדוק את סיבות החזיון, שכמעט אין לו אף בהיסטוריה, בעיקרו של דבר, הושלם התהליך המדהים הזה עוד לפני כניסתן של מדינות ערב למלחמה בישראל, עוד לפני חיסולו הסופי של השלטון הבריטי. עוד בסוף אפריל וראשית מאי 1948 עבר מספר הפליטים הערביים את מאת האלף השניה, ואולי השלישית. עוד אן הוכו שוק על ירך כחותיהם הצבאיים המקומיים ו„צבא ההצלה“ של קאוקג'י המורכב מתנדבים ארץ־ישראליים וזרים גם יחד. עוד אז הגיע המצב כחוד הישוב הערבי ובתוך מחנהו הלוחם לידי תמוטה, ואבדן כל הנהגה ופיקוד מסודר.

הימים המכריעים, לגבי ערביי ארץ־ישראל, היו ימי אפריל 1948. אז עברו חילות ישראל להתקפה והפכו את מלחמת הכנופיות הנמשכת ללא הכרעה וללא קרבות חשובים זה שלושה חדשים ומעלה, למלחמת תנופה. אז נכבשו שלושת מרכזיהם העירוניים הגדולים של ערביי ארץ־ישראל — חיפה, ירושלים החדשה הערבית, וביחוד יפו, וכך שותקו חיי הציבור וההנהגה. עם כיבוש יפו נדם גם קולה של העתונות הערבית, ובכך ניתן ביטוי גלוי וסמלי לשיתוק ההנהגה, לאולת־ידיה ולפשיטת רגלה הניצחת. חדשי הקיץ 1948, חדשי מלחמת ערב וישראל, הוסיפו הרבה לשברונם של ערביי ארץ־ישראל : צבא ישראל כבש שטחים חשובים נוספים משטחי האיזורים הערביים של הארץ ; מספר הפליטים עלה מעלה

יש להוסיף כי גם במידה שמספר אנשים משכילים או מנהיגים-לשעבר נשארו בשטחי ישראל, הנה לא כולם באים בחשבון כראשי הציבור בתקופה החדשה, אחרי המבול — הן מפאת גילם, והן מפאת אופים העושה אותם בלתי-מקובלים על הציבור הערבי ובלתי ראויים לעידודה של ממשלת ישראל, (אחד הגילויים החברתיים-המוסריים המשותפים לכל ערביי ארץ-ישראל, בישראל, באזורים הערביים ובקרב הפליטים הוא הטינה העמוקה למנהיגים-שלא-תמול).

מכלל זה של ניתוח הרציפות, יוצאים שני תוגים: הכנסיות והקומוניסטים, הכנסיות, וביחוד המערביות — הלאטיניות, הפרוטסטנטיות — ובמידת-מה היוגית אורתודוקסית והיוגית-קתולית, שקיימו מוסדות, מנזרים, בתי-הולים ובתי-ספר, ושאושי-כנסיה מערביים עמדו בראש רובם, השכילו לקיים את מוסדותיהן ולהפכם בשעת משבר זו לציבור הערבי הנתון לצאן ללא רועים, למרכזי הנהגה וסיוע (תמרי ורוחני) לעדותיהן. ככל שקשה, כמובן, למדוד אל-גבון תופעות חברתיות כאלו, יש הרואים שהשפעת הכניסיות ומוסדותיהן, ראשיתן וכמדיהן גברה בקרב ערביי ישראל לעומת מה שהיה מקובל בקרב ערביי הארץ לשעבר. גם הסיבה לקיום הרציפות בקרב הקומוניסטים היא חברתית-חמרית יותר מאידיאולוגית: ראשי התנועה הקומוניסטית בקרב ערביי ארץ-ישראל גם הם חלקם לא ברחו מלכתחילה, אלא קיבלו על עצמם שלטון ישראל, ובחלקם הצליחו לחזור לישראל. הם החוג הערבי הציבורי היחיד המקיים את ארגונו: את „קונגרס הפועלים“ כאיגוד מקצועי (המבקש היום להתקבל לתוך שורות ההסתדרות הכללית), ואת המפלגה הקומוניסטית („הליגה לשחרור לאומי“ הצטרפה, בסוף שנת 1948, למפלגה הקומוניסטית הישראלי). בסוף שנת 1948 הם חידשו גם את בטאונם, השבועון „אל-אתיחאר“ בחיפה, שהפך בכך להיות העתון הערבי היחיד בישראל המוצא והנערך במאמץ ערבי עצמי („אליום“ היפואי מוצא ונערך על ידי יהודים). אין לומר שהשקפות קומוניסטיות פשטו בין ערביי ישראל במידה רבה ביותר — הבחירות לכנסת הוכיחו כי הרשימה שנתארגנה בתמיכת חוגי הכנסיות ובאהדת ממשלת ישראל, משכה קולות מרובים יותר, וגם למפלגות יהודיות שונות (כגון ספרדים, מפא"י) ניתנו קולות ערביים מרובים; רק במקום השלישי (בממוצע הארצי) באה המפלגה הקומוניסטית, וגם על מקום זה מתחרות בה הרשימות הערביות המיוחדות שהוקמו בעזרת מפא"י ומפ"ם. אולם במידה שמפלגה זו רכשה לעצמה תמיכה ואהדה, ברי שפעלה כאן, יותר מכל אידיאולוגיה קומוניסטית, העובדה שהערביי הישראלי מצא בין הקומוניסטים את המנהיגים היחידים

מועטים הם (פרט לכפרי הדרוזים), הכפריים הערביים בישראל, והם, כמובן ראשונים לממשיכי השלשלת, מהם היים בכפרים אחרי שברחו ועזבו ואחר חזרו או הוחזרו ונשתנו כמה וכמה מתנאי השיכון, העבודה, חלוקת האדמות והבעלות עליהן וכו'. על אחת כמה וכמה הערבים העירוניים בישראל: רובם נשתנו פרנסתם, שיכונם, ואורח חייהם, ורבים מתחילים לננות חייהם מחדש.

גם בהרכב האוכלוסייה אין למצוא רציפות בלתי-שבורה. ההרכב העדתי-הדתי נשתנה, חלקם של הנוצרים בקרב ערביי ישראל אף על פי שלא נתפרסמה עדיין סטטיסטיקה מדויקת — יש להניח שהוא עולה על חלקם של הנוצרים בקרב ערביי ארץ-ישראל העבר, מאחר שבשעת הברית ההמונית החדשי האביב והקיץ של שנת 1948, נאותו הנוצרים להישאר ולהתייחס תחת שלטונה של ישראל ביתר קלות מאשר המוסלמים. מספר הדרוזים לא נשתנה כלל ממספרם בארץ-ישראל לשעבר מאחר שראו עצמם בני ברית לישראל ולא ברחו, וכך הגיעו לעשרה אחוזים מערביי ישראל כיום, בעוד שבעבר לא היו אלא כאחוז אחד מהם. החלוקה בין כפריים ועירוניים נשארה כפי שהיתה, בערך, ואחוז העירוניים מגיע בין ערביי ישראל היום לכ-30%. כפי שהיה בין ערביי ארץ-ישראל; אולם רציפותם זו במספרים יבשים אינה אלא מקרה בלבד: הערבים העירוניים, שמילאו תפקיד כלכלי-חברתי מסוים בחיי ערביי ארץ-ישראל, שוב אינם ממלאים תפקיד זה לגבי הכפר הערבי בישראל, והקשר האורגאני בין הכפר הערבי והעיר הערבית נפסק כמעט לחלוטין.

אולם העובדה החברתית המכרעת, המונעת כל רציפות בחיי הציבור והחברה של ערביי ישראל, היא העדר כל שכבה מנהיגה ומשכילה (פרט לקומוניסטים שעליהם עוד ידובר), בשעת הבריחה ההמונית היו המנהיגים, המשכילים, העשירים, פקידי השלטון, כליה-הקודש ופקידי המועצה המוסלמית, העתונאים והמורים, הרופאים ועורכי-הדין ראשונים לברוח (אמנם יש יוצאים מכלל זה), בעוד שדלת העם גילתה יתר כוונות להישאר במקומה ולקבל על עצמה את השלטון הישראלי החדש. לא סוד הוא, למשל, שמדינת ישראל בניסונה לארגן מחדש את השירותים הדתיים למוסלמים שבין אזרחיה, ובפעולתה למען הקמת רשת-חינוך לילדי אזרחיה הערביים, נתקלה בחוסר מועמדים הראויים לשמש מורים, חוננים (אימאמים), פקדי נקף, מפקחים וכו'. על כך

* המעב בין הכדורים של הננב, מספרם ומקומות ריכוזיהם, רדכי חייהם היום, אינם סחורים כלי-צרכים נכונת הטרורים האלה.

אלא נסיונות קלושים ביותר לקיים או לחדש את המוסדות והארגונים שקיומם הטבעי והרצוף הופסק בראשית 1948. הלא קיומם של הפליטים כשלעצמו — מנותקים מביתם, חסרי עבודה ועיסוק, צופים במחנות, רעבים ונגועי מחלות — אינו מעודד אף אינו מאפשר התארגנות כתיקונה. אף ראשי המפלגות והארגונים מאתמול, אשר בין הפליטים (אמנם רובם ככולם לא במחנות הפליטים, כפשוטי העם, אלא בתנאים נוחים יותר), אף הם לא עשו נסיונות רציניים לקיים או לחדש את הארגונים שכראשם עמדו ועל תפקיהם נישאו והגיעו למנהיגות.

על הפליטים, במובן הרחב, יש למנות גם את הועד הערבי העליון, על נשיאו חאג' אמין אל-חסייני וחבריו. אין צריך לומר שאין אלה יושבים במחנות הפליטים, ואינם סובלים רעב וצמא. אולם משהוצפו ארצות ערב פליטי פלשתינה, שוב אין מצבם של המופתי ומקורביו שונה ביסודו ממצבם של שאר הגולים, וישיבה שישבו בקאהיר כמנהיגי עם היושב על אדמתו ולוחם את מלחמתו ורק הם, המנהיגים, שוהים מחוץ לארץ. מי מאונס ומי מרצון, נעשתה ישיבת פליטים שאין מאחוריהם עמ'על-אדמתו. כאן ההסבר לשקיעת פעולתם, ולזלוזול השפעתם המדינית של המופתי והועד העליון. שכן, אף על פי שלא לה קל היה לקיים את רציפות מוסדם, מאחר שזה שנים ישב בקאהיר ולא בארץ. הרי אחרי הנסיון האחרון: הקדחתני של הקמת "ממשלת עזה" בסתיו 1948 — נסיון שנתאפשר בזכות ההתחרות בין מצרים לעבר הירדן על גפשמ וירושתם של שרידי ערביי הארץ, ושגכשל כשלון מוחלט — שקעה פעילותם כליל וכמעט ואין שומעים על קיומם ומעשיהם. הגורם האחרון המקיים את הועד הערבי העליון בחיים — חיי צל — הוא, באופן אירוני ואנאכרוני, ארגון האומות המאוחדות: הואיל והוא נתן ספם רשות לנציגי הועד להופיע לפניו ולהרצות את טענות הערבים, וכל זמן שלא ביטל רשות זו, הרי נציגי הועד מופיעים בישיבות א"מ ומשמשים משקיפים בוועידת לוזאן וכו'. במזרה הערבי נעלמה השפעתם כליל — עבדאללה, המחזיק בכל שטחה הערבי של ארץ-ישראל, פרט לרצועת עזה, ביטל רשמית את קיום הועד ופיטר את המופתי ממשרותיו המדיניות והדתיות; בין ערביי פלשתינה אין רוחשים אהדה למופתי ולועד שלו, אשר רבים רואים אותם כאחראים לאסון שבא על ראש ערביי הארץ; ואם נשאר גרעינים של נאמני המופתי, זורמים הרואים בו גואליבכיה מעול עבדאללה, הרי אינם מעויים להרים ראש תחת שלטון הלגיון הערבי. אף מצרים וסוריה, שתמכו במופתי זמן רב כמכשיר לעת-מצוי

רים שלא ברחו ולא בגדו בקהל חסידיהם, היחידים המקיימים את ארגוניהם-מתמול ואת עתונם המקובל, על כך אפשר אולי להוסיף שהערבי הישראלי ראה את הקומוניסטים כחוג שהוא פחות מודרך על ידי יהודים, והוא חפשי יותר בהבעת דעותיו הלאומיות (כגון, בשאלת החזרת הפליטים: הקומוניסטים תובעים החזרתם בגלוי).

אשר לתקומתו של דור חדש בציבוריות העברית בישראל, הרי האמת ניתנה להיאמר שעדיין לא נתגבשו חיי ציבור של ממש בקרב ערביי ישראל. אמנם, בכנסת יושבים שלושה צירים ערביים — אחד קומוניסט, ושני נציגי הרשימה הדימוקראטית של נצרת; אולם ספק אם אפשר לראותם כמנהיגיהם החדשים של ערביי ישראל. התנועה המקצועית-הפועלית על שני זרמיה — ברית פועלי ארץ-ישראל של ההסתדרות, וקונגרס הפועלים של ההנהגה הקומוניסטית — עמלה לחנך שכבת פעילים ואנשי ציבור, אשר מחוכם יוכלו, אולי, לגדול מנהיגים בעתיד. ממשלת ישראל משתדלת להקים רשת כללית של חינוך לילדי הערבים, שתעודתה להעמיד דור ערבי חדש, שיתקרב בהשכלתו וכרמת חייו לזו הנהוגה בישראל. גם לגבי מבוגרים אין ספק שרמת החיים עולה, ועתידה להוסיף ולעלות, עקב עליית שכר העבודה והמאמצים להשוותו לשכרו של הפועל היהודי. משרד הבריאות מארגן את שירותי הבריאות בכפרים הערביים, גם כאן מתוך נסיון להשוותם בהדרגה לכפרים היהודיים. כך עשוי להיווצר הבסיס התברתי-הכלכלי להשוואת מצבם של ערביי ישראל לזה של יהודי ישראל — מתוך תקווה שכתוצאה מכך יעלה גם מצבם הציבורי-התרבותי, ובסופו של דבר תצמח חברה ערבית מהודשת.

ה.

אין צריך לומר שבקרב 500-600,000 הפליטים* מתרכזו שכרונם של ערביי ארץ-ישראל בתמציתו ובגילוייו המועזים ביותר; שם אין אתה מוצא

* אין אנו עוסקים כאן בקביעת מספרם הנכון של הפליטים ובניתוח המספרים המפורזים המפוקלים. אולם הספר הנקוב הוא הנראה קרוב לאמת. לפי כל האומדנות המוסמכים היה מספר הערכים בשטחים הנמצאים עתה ב"לסון" ישראל, כשנת 47-1946 725,000-700; אם ננכה ממספר זה את 185,000 הערכים שב"ישראל", נקבל את מספר הפליטים. — ההפרזה המנוגה מקורה, כנראה, בעובדה שגם ערבים מן האזורים הערביים ברחו ותובעים לעצמם מעמד של פליטים (ירושלים העתיקה, ג'ניו, סולי ברם); בנסיון להגדיל את המינתם של הארגונים הבין-לאומיים; ברצון להפיק הון פוליטי גדול ככל האפשר מהבלטת בעית הפליטים; ומהפרזה מוחזית "סתם".

נות, חכמה אחת עודה מקבלת משכורתה מקופת חידוד הערבי העליון, הקבוצה הגדולה ביותר נקלטה בשירות הממשלתי בעבר-הירדן (וחלקה הערבי של ארץ-ישראל). בודדים מתקבלים לשירותה של סוריה (אחמד שוקירי ופריד טעד מופיעים בלונאן כיועצים למשלחת הסורית), של סעודיה (עוני דג'אני, עומר חליק) ושל מדינות ערביות אחרות, וכן של חברות מסחר ערביות וזרות, חברות הנפט וכו'.

ג.

חלקה הערבי של ארץ-ישראל הנתון לשלטון עבר-הירדן — אורי ג'נין, שכס, טוליכרם, לאמאללה, ירושלים, בית-לחם וחברון * — הוא האיזור בו מת-קיימת הרציפות הבלתי-נפסקת, כביכול, של הציבור הערבי-הארץ-ישראלי, המשכת הייו מערב-המבול עד למחרת-המבול, ובו משתדלים לספח רציפות זו ולהבליטה. אמנם, גם כאן נפצעה הרציפות פצעים עמוקים: חיי הכלכלה הופרעו קשה; רוב רובה של התעשייה הערבית היה מצוי בחלקים הכלולים בישר-אל וכן רוב שטחי החקלאות האינטנסיבית-החדשה, ורוב מרכזי המסחר; על 500.000 התושבים הערביים של האיזור נוספו כ-300.000 פליטים, בעוד שאמצעי הייצור נצטמקו; האזורים הכפריים נותקו בחלקם מעל מרכניהם העירוניים שאליהם היו קשורים מאז (חיפה, יפו, ירושלים החדשה); ענפי כלכלה שלמים נהרסו; ענפים רחבים של חיי הציבור והתרבות נתיבשו ונידלדלו. נוסף על אלה הרי גם כאן הרציפות איננה בלתי-נפסקת: בין ערב המבול ובין מחרת-המבול היה המבול עצמו; רק בסתיו 1948 ובחורף שלאחריו החלו החיים תזורים למסלול כלשהו, ונסתדרו מחדש דרכי השלטון. במשך כל ימי הקיץ והסתיו של 1948 שלטו בצפנו של האיזור הכוחות העיראקיים ובדרומו — יחידות המתנדבים של המופתי והכוחות המצריים; רק באביב 1949 קיבל המלך עבדאללה לידי את כל האיזור הערבי של ארץ-ישראל (פרט לעזה ואיזורה). במשך כל שנת 1948 החלבט המלך עבדאללה, כיצד לספח ולצרף את האיזור הנתון לשלטונו אל ממלכתו למעשה, מבלי להכריז על כך להלכה (כדי לא להפרי בגלוי את ההסכם שבנינו ובין שותפיו-למלחמה, שאר המדינות הערביות), וכיצד לבנות שלטון אזרחי-מדיני תחת מסוה של שלטון צבאי בלתי-פוליטי להלכה; רק באביב 1949 ראה את

נגד עבדאללה — זנחוהו, כנראה, בחדשים האחרונים. ומה עשו הפליטים עצמם מבחינת ייצוגם כלפי חוץ וארגון צרכיהם מבפנים? אמנם נערכו כמה כינוסים של נציגי פליטים אף הוקמו כמה ועדים וועדות. אולם ארגון רחב, מעשי, רציני ואחיד של פליטים לא הוקם, אף התפקידים הבלתי-מדיניים, הראשוניים, של ייצוג תביעות הפליטים כלפי הנהלת המחנות ושלטונות ארצות המקלט, של דאגה למחנה, לגופו ולרוחו — אף הם לא באו על סיפוקם. לא קמו בקרב הפליטים בעלי יומה ושאר-רוח שיטלו על עצמם תפקידים כאלה. אמנם עסקנים שבין הפליטים השמיעו דברים פה ושם — אולם עסקו בכל הכיוונים המנוגדים בבת אחת; הרבו לדבר על „סיבוב שני“ וחידוש המלחמה — ואף ניסו לבוא במגע עם שלטונות ישראל למען השג רשות של החזרת הפליטים (או, לפחות החזרת עצמם ומקורביהם). תביעת החזרת הפליטים מתוך כפייה על ישראל, נשמעת מפי משלחותיהם ונציגיהם בוועידת לונאן, נשמעת לשם שמירת האינטרסים של בעלי הרכוש, הפרדסנים, והפליטים בכללם. אולם כל הפעולות האלו נעשות כמעורבב, ללא קו ושיטה וללא ארגון מאחד. בכיוון הפורה והחשוב ביותר — הכנת התישבות-מחדש בארצות ערב — עסקו, כנראה, פחות מבכל כיווני הסרק שהיו מקובלים לפני המבול.

שנים הם הגורמים הראשיים להעדר כל פעילות מאורגנת בקרב הפליטים: מצבם האובייקטיבי שהציגם ככלי ריק, חסרי כוח-של-מש, לא אדונים אפילו על גורלם האישי; והאכזבה והיאוש העמוק שרוב הפליטים שרויים בהם אחרי הפרענות שבאה עליהם, המביאים אותם לידי חשדנות כלפי כל מנהיג ונואם פוליטי, ולשיוויון-נפש כלפי כל חיי הציבור המדיניים. מכאן שגם ניצני חידוש בהכרח שנוולדים מתוך המרידות, השנאה לתמול ולמנהיגיו, ההרגשה הניתח-ליסטית-כמעט שנשברו כל הכלים וספק אם יש ערכים שכדאי לטפחם ולעמול למענם. מכאן הרושם שהתעמולה הקומוניסטית יהיה לה שדה-קליטה נוח בקרב הפליטים. יתכן שמצויים הלכירוח מהפכניים — הן בלבושם הקומוניסטי, והן בלבושם הימני-הקיצוני; אולם מחנה הפליטים הוא מרוסק ומיאוש כל כך, עד שאין בהלכי הרוח כדי ליצור תנועה ומעשה ורצון-של-מש.

בינתיים מנסים המועמדים-למנהיגות „הסתדר“, ניי אותה שכבה של משכילים, עורכי-דין, פקידים-משלה גבוהים לשעבר, מבני שלושים ועד חמישים, אלה שרכושם אינו מוספיק לפרנסם בלא עבודה או שהוא נתון בידי ישראל ואין הכנסותיו נמסרות לידיהם — משתדלים להתקבל לשירותן של מדינות ערב השור

* אטנם, גם איזור עזה נתון בידי הערבים, אך הוא מבודד להלוטיו מטאן החלקים הערביים של הארץ ונתון לשלטון שונה מאלה. על סררי השלטון באיזור עזה, על ארגון הציבור והנועותיו שם — אין שומעים דבר.

המלך עבדאללה**. אחדות זו בין ארץ־ישראל הערבית ובין עבר־הירדן עוד לא נתגשמה במלואה; להלכה קיימת עדיין הפרדה, אך למעשה צעד האיחוד צעדים רחבים. שרידי כוחותיה הצבאיים של ארץ־ישראל הערבית, פלוגות מלחמת־הקודש" מיסודם של אנשי המופתי, צורפו זה לא כבר רשמית לגיון הערבי. בראשית 1949 נתחדשו — לאחר הפסקה של שלושת רבעי שנה — שנים מארבעת העתונים הערביים היומיים, והנה אחד מהם, "פלסטין", העביר את מרכזו ודפוסו לרבת־עמון, ורק "אדפאע" יוצא בירושלים. הרציפות הנוצרת בארץ־ישראל העבר־ירדנית — הנוצרת מתוך מאמץ מכוון — אינה, איפוא, רציפות פשוטה, ישירה, הבאה מאליה: היא נוצרת מתוך הדגשת האיחוד עם עבר־הירדן, והיא מקיפה לפי שעה רק את מוסדות השלטון ואת אנשי השלטון. ומה בדבר המנהיגות, המפלגות, הציבור? בשדה ההתארגנות החפשית, המפלגות והמדיניות מתגלים השברון והמפולת. ומשבר כאמון. בהרכבת השלטון אפשר להסתיר את המשבר; אולם בעיני ציבור אין תופעות כאלו ניתנות להיסתר. המפלגות הערביות המדיניות, כחסינית כנשאיבית, האיסקלאל כ"רי פירמה", הגוש הלאומי כועידת הנוער, שובתות; אף אחת מהן לא פורקה או נתחסלה רשמית. אין הדבר נהוג בעולם הערבי הציבורי — אפילו בשעה שמפלגה או ארגון גועים מיתת־תרדמה. הוא הדין במוסדות הציבוריים העל־מפלגתיים: "קופת האומה" לא חוסלה רשמית (אם כי קשה לראות מה יהיו תפקידיה לאור המציאות החדשה), "המפעל הקונסטרוקטיבי" עדיין קיים על גבי הנייר; המשרד הערבי בוואשינגטון נסגר, אמנם, אך זה שבלונדון עודנו קיים; אולם המוסדות כמפלגות אינם פועלים ואינם עושים דבר***. אך המנהיגים של אתמול — כמעט ואין שמם נזכר, ראגב ושאיבי ומוסה עלמי, ד"ר ח'אלדי וצובחי ח'דרא, עבד־אל־טיף צאלח ותופיק צאלח חוסייני, עוני עבד־אל־האדי ורשיד אל־האג' אבראהים, אמיל אל־גורי ורפיק תמימי — כולם חיים וקיימים — בהם במצרים, סוריה והלבנון, ורובם בעבר־הירדן ובארץ־ישראל הערבית; אך קולם אינו נשמע. אף אותם המנהיגים המושרשים עמוק בקרקע מקומית,

השעה כשרה להחלפת השלטון הצבאי בשלטון אזרחי שהוא מאוחד, מצורף, אך לא מסופח רשמית, לעבר־הירדן.

והנה כאן, באיזור הערבי של ארץ־ישראל, אתה מוצא סיפיהו של רגש הרציפות: מדברים על "ערביי ארץ־ישראל" ובשם, על "ארץ־ישראל הערבית" ובשמה, — כאילו לא קרה דבר, הרציפות באה לידי ביטוי, בראש ובראשונה, בדרכי השלטון, במבנהו ובמנגנונו. המשטרה, בתי־המשפט, מתלקות־השלטון, השלטון המחוזי — אחרי תקופה של אנדרלמיסיה וחוסר שלטון, מנסים עתה לארגנם באותה מתכונת, ועל ידי אותם הפקידים, שהיו מקובלים בשלהי השלטון הבריטי. מסתבר: הרציפות כאן היא, בעיקרה, רציפות של מוסדות שלטון, ולא של מוסדות ציבור. מעורב בה לא המנהיג הערבי מאתמול, אלא הפקיד הערבי של השלטון הבריטי. רוחי עבד־אל־האדי, ג'מאל טוקאן, נעים עבד־אל־האדי, עזמי נשאיבי, סעיד דג'אני, אחסאן האשם, נג'אתי נשאיבי, אחסאק נשאיבי — מצאו את מקומם, את הגשר בין התמול והמחר, את הרציפות; הטיפוס של המנהיג הפוליטי — סולימאן טוקאן, ראגב נשאיבי, אחמד שבעה, האשם ג'יוסי, מוחמד עלי ג'עברי — שאני*. תופעה זו הגיעה לידי הבלטות יתיר בצירופם של הנציגים הפלשתינאיים הראשונים לממשלת עבר־הירדן: לא המנהיגים המדיניים צורפו — אף לא אלה מביניהם שתמכו במלך עבדאללה שנים רבות, כגון אלה שנזכרו — אלא הפקידים ששרדו מימי שלטון המנדט.

באותו מעשה של צירוף נציגים פלשתינאיים לממשלת עבר־הירדן בא לידי ביטוי חוין שני המלייה את התקדמותה של הרציפות הערבית־הארץ־ישראלית החדשה: אלה המטפחים אותה, מבליטים אותה כרצוי פזת פלשתינאית־עבר־ירדנית מאוחדת. עם כל המאמץ להדגיש ולייחד את רציפות השלטון הערבי — הרי השלטון בארץ־ישראל הערבית הוא עתה חלק מן השלטון העבר־ירדני וכפוף לו. במקום המושל הבריטי בא מושל עבר־ירדני. המועצה המוסלמית העליונה קיימת, ולפי אותו חוק שלפיו מינה הנציב העליון הבריטי את חברי המועצה, ממנה אותם עכשיו

** פעשה ראשון שעשתה היה פיטורי מאג' אמין אלהוסייני מטשרת ראש המועצה המוסלמית ומכהונת מופתי ירושלים, ומינוי שייה חוכמא־אל־דין נ'אראללה — מתנגדו החריף של המופתי ומי שנבחר בשנת 1921 בדין אך נדחק על ידו הרברט סמואל לטובת מאג' אמין. *** הנוף הציבורי היהיר מכיון אלה שתינו קיימים לפני־המנדט, המשיכו או מהדש את פעולתו, הוא א נ ד ת ה פ ו ע ל י י מ (ה, ימנית); טרם הגיעה השעה לקבוע אם פעולתה היא ממשיך ורצינית.

* הטיפוס של העסקן המדיני מתמול נלקח לפי שעה, במסגרת הטוב ביותר, רק לתפקידיו יועץ ולמשלחות הדיפלומטיות. אדמונד רוק, ד"ר מוסה חוסייני, וליד צאלח מטמשים יועצים אך אינם נלקחים לשירותים. ד"ר יוסף הייבל, מי שהיה ראש עיריית יפו ועתה ציר עבר־הירדן בארה"ב, וח'לובי אל־ח'ירי, עתה סיניסטר המסחר והחקלאות בממשלת עבר־הירדן — עומדים על הנכול בין העסקן המדיני והפקיד.

מרגישים, שיש צורך בחידוש, במנהיגים חדשים ובדרכים חדשות, בדרכי בניה ושקום. אולם אין מטרה מעשית וברורה להציגה לנגד העינים. הקומר ניסטים פועלים גם בארץ-ישראל הערבית במחצית, כבשאר הארצות הערביות; הפר פורה, לכאורה, אולם גם כאן לא יושג הרבה: הציבור עייף ומרנפש; הסר-אמונה.

על-כן עלובים כל-כך הנסיגות לארגון אופוזיציה, לליכוד חוגי הנוער, לגיבוש תועי הדרך. יש נתון פרובינציאלי, "על-בעת" ("התחיה") בעריכת עברי אללה רימאוי; יש נתון "אליגיל אל-ג'דיד" ("הדור החדש"). שניהם לא זו בלבד שנטגרים על ידי השלטונות כל אימת שמשמיעים דברי ביקורת חריפים או רעיון נועז מדי; אלא אף בשלעצמם דלים הם, חסרי רעיון מרכזי מנחה, מבטאים תהיה אך לא מוריר דרך לעתיד. שרידי הקבוצה שהתרכזה בשנים 1945—1948 מסביב למוסה עלמי, מתוך חיפושי דרכים חדשות, מודרניזציה, סינתזה בין מערב למזרח, סיני תיזה בין לאומיות ערבית ובין קידמה דימוקראטית (או אף סוציאליסטית) — עודם קיימים ועודם תהים ומחפשים דרך (במידה שלא "הסתדרו" בשירותו הממשלתי של עבדאללה או בשירותן של ממשלות ערביות אחרות). אך לא מצאו עדיין את הדרך למעשה ברור.

בשעה שהמלך עבדאללה החל מארגן מחדש את השלטון בארץ-ישראל הערבית ומצרפה אל ממלכתו, עשה זאת מתוך בוז (אולי שלא מדעת) לציבור הערבי, למפלגותיו, אגודותיו, מנהיגיו, עתונותו ואי-שיו; את אלת השאיר מן הצד, ורק את פקירי השלטון ומשרתי השלטון קירב והעלה. לפי שעה יש רושם שלא טעה בחשבונו. הערבי הארץ-ישראלי, שלבו לא הלך אחרי נתינות של "ממלכת המדבר" עבר-הירדן, וטען כנגד עבדאללה שהוא נכנע לישיר אל ומוותר ויתורים על תשבוה של פלשתינה הערבית, ושהוא מוכן להעריך כל מעשה מחדש ומחפכני (של חוסני זעים בסוריה; של הקומוניסטים; אף של ישראל), מיואש הוא יותר מדי משיביע את התמרמרותו ואת מערכי-לבו במעשים של ממש. מכיון שבנה לעצמו עבדאללה שלטון ממושע ומסודר וקירב לעצמו משרתים ופקידים בעלי נסיון, אין רושם שהרציפות השלטונית החיצונית, היציבות הפלשתית נאית-עבר-הירדנית, תופרע מכפנים הפרעה מהפכנית מעשית ורצינית.

ובזה כוחם — כגון סולימאן טוקאן ואחמד שבעה (שכט), האשם גיוסי והאפז חמדאללה (טוליכרם), ג'עברי (חברון), תחסין אכדאל-האדי (ג'נין) וכ' — עוסקים בעניניהם המקומיים, אך אינם מופיעים כמעט בענינים ארציים כלליים. ולא מקרה הוא, כאמור, שהמלך עבדאללה כשבא להרחיב את ממשלתו הרא-שונה בהשתתפות נציגים פלשתינאיים, כתר לא בהם, אלא בפקידים ותיקים. ולא מקרה הוא שהעסקן היחיד שקולו הולך, הטוען שהוא מיצג את הציבור, את התושבים, את הפליטים — הוא מוחמד נימר אל-הוארי, מי שהיה מפקד ה"ג'אדה" ומי שעלה למנהיגות ולעסקנות כמתנגד חריף למנהיגות המקובלת, כטוען לדרכים חדשות, מי שהיה בין הראשונים שהסתלקו מן הארץ שעה שהשתלטו הועד הערבי העליון והחוסיינים וכנופיותיהם ושעה שהחל המאבק המזויין.

ניצני שינוי-ערכים והתארגנות מדינית חדשה — הכרה שיהיו מתגלמים בראש וראשונה בהתנגדות לשלטון של עבדאללה, בהתנגדות לסיסוח ארץ-ישראל הערבית לעבר-הירדן, נראת שהתנגדות זו היא היום נפוצה ביותר ומקבלת על חוגים רחבים ובכללם חוגים שתמכו תמול-שלושם בעבדאללה ודגלו בסיפוח. אולם שני גורמים, שהם אחד, מנעו את התגשמותה של התנגדות זו למחנה אופוזיציה מאורגן ומעשי: הכוחות והמנהיגים שהתנגדו בעבר לעבד-אללה שנואים ובזויים לא פחות מעבדאללה ועוד יותר ממנו; ומנהיגים חדשים לא קמו — על אף נסיגנות של חוגי נוער ושל קבוצות מקומיות (ביניהן אחת בהנהגת הסופר עומר צאלח ברגותי, שהוא אופייני למדי לטיפוס העסקן הערבי התוהה-הנבוך, הרחוק מן המעשה המדיני).

אכן, ניצני החידוש בציבור הערבי-הארץ-ישראלי דלים הם וקלושים. יותר משהם באים לרמו על דרכים חדשות ולייצג דעה מגובשת, הם באים להורות על תהיה ותעיה, על אבדן דרך, מבוכה עמוקה ויאוש. שכן מה תהיה התביעה — ומה המעשה? אם לשחרור מעול עבדאללה ועבר-הירדן — מי ישחררם, והרי להם עצמם אין כוח ואין תקוה? ושנית, שחרור למען מה? אין רושם שיש התלהבות רבה להקמת מדינה ערבית-פלשתינאית עצמאית, אין אמון במנהיגים שיהיה, במקרה כזה, הכרח להקיםם ולרוטמם, אין אמונה בכוח עצמם, אין תקווה שיצליחו להגשים את הטוען הגשמה: את הריפורמה הנקבת, את חידוש נעורי האומה, את טיהור האוירה הציבורית, הכל